

Т. А. ЗАНФІРОВА

Татьяна Анатоліївна Занфірова, доктор юридичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНА СВОБОДИ ЧЕРЕЗ ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Потреба філософського осмислення поняття свободи як багатоаспектного явища є більш ніж очевидною, зважаючи на те, що свобода є однією з фундаментальних проблем, що відображає складні діалектичні процеси світового розвитку. Саме зі свободою, так чи інакше, пов'язане споконвічне прагнення людства до гармонії та досконалості соціальних взаємодій. Разом з уявленнями про справедливість, рівність, щастя свобода входить до загальної системи ідеалів, які найповніше виражають потреби людей¹. Через це й сьогодні (в епоху Постмодерної філософії) свободу прийнято розглядати в якості основної проблеми філософії, що визначає значною мірою специфіку філософської думки взагалі, її місце в системі духовної культури, її труднощі та колізії. Так, якщо релігія в європейській культурі, як зазначає Т. І. Ойзерман, відповідає за те, щоб людина була доброю і моральною, а наука відповідає за те, щоб така людина була сильною, озброєною технологією й знаннями, то філософія відповідає за те, щоб людина була вільною².

Проте спочатку слід зрозуміти природу та сутність самого поняття «свободи», що являє собою значну проблему для науки й на сьогоднішній день. Однак, зважаючи на кількатисячолітню історію процесу глибокого дослідження природи та сутності свободи класиками філософської думки, а також на той факт, що універсального та чіткого поняття свободи до сьогодні не було вироблено, можемо дійти лише висновку про складну природу та зміст такого явища, як свобода. Викладене вище вказує на дійсну актуальність даної тематики, особливо зважаючи на те, що сьогодні вкрай важливим в ході реформ, що відбуваються в державі, є забезпечення свободи праці як в дійсних відносинах на практиці, так і в трудовому законодавстві, особливо в новому Трудовому кодексі України. Відтак, завданнями, які маємо вирішити в межах даного дослідження, є: історичний огляд відношення до явища свободи, аналіз філософсько-правових поглядів та думок на дане явище, систематизація отриманого матеріалу.

Метою наукового дослідження є систематизація знань про розвиток феномена свободи як філософсько-правової категорії та явища.

У роботі використано наукові здобутки таких вчених, як: Р. Ю. Виппер, Т. О. Гоббс, О. П. Донченко, І. П. Дедяєва, Т. І. Ойзерман, К. А. Прохоров, В. Й. Климончук.

Загалом слід зауважити, що такі поняття, як «політична свобода», «рівність людей», «громадянські права» вперше з'явилися в містах-державках Давньої Греції³, а саме поняття «свобода» було предметом досліджень багатьох давньогрецьких мислителів. Зокрема, античний філософ Демокрит констатував, що свобода однієї людини пов'язана з відсутністю обмежень у всьому суспільстві⁴ (свобода у зв'язку з суспільством). Платон вважав, що свобода – це «влада над життям; незалежність у всьому; можливість жити по-своєму; широкі можливості у використанні майна і володінні ним»⁵ (свобода в матеріальному та нематеріальному аспекті її вираження в об'єктивній дійсності). У свою чергу, Арістотель наголошував на тому, що свобода є однією з характерних ознак демократичного устрою, яка зумовлює «прагнення взагалі нікому не коритися», що на практиці досягти неможливо, тому спричиняє чергування можливостей «владувати» й «коритися», що «спирається на підвалини рівноправності»⁶ (свобода як наслідок рівноправності «рівних серед рівних», тобто за винятком окремих категорій людей, зокрема рабів).

Досягнення еллінської філософії, враховуючи також і основні підходи до розуміння свободи, успадкувала римська філософія, що майже не відмежовувалась від юриспруденції – римського приватного та публічного права. Саме тому, в першу чергу, відзначимо, що свобода в Давньому Римі співвідносилась із правоздатністю (caput) особи, яка складалась з таких трьох станів: а) status libertatis – стан свободи, що запроваджувався для протиставлення вільних повноправних римських громадян та рабів; б) status civitatis – стан громадянства, що вводився для протиставлення повноправних римських громадян та інших вільних осіб – неповноправних громадян; в) status familiae – сімейний стан, що запроваджувався для протиставлення батьків сімейств (pater familias), якими були особи свого права та підвладних йому осіб (тобто осіб чужого права).

Вказані правові положення римського приватного права про правоздатність людей були вироблені в рамках давньоримської філософії, що відображала рабовласницький стан тогочасного суспільства. Окрім того, ці правові положення також здійснювали значний вплив на подальший розвиток філософських поглядів на свободу людини. Однак, серед римських філософів були і ті мислителі, що розробляли підходи до розуміння вказаного явища всупереч римському праву. Особливий інтерес серед таких філософів викликають стоїки. Один з яскравих представників цієї філософії Сенека Молодший в своєму трактаті «Про добрі справи» (De beneficiis)⁷, зокрема, зазначав, що «раб є людиною, рівною за натурою іншим людям; в душі раба

закладені ті ж начала гордості, честі, мужності, великодушності, які даровані й іншим людським істотам, яким би не було їхнє суспільне становище». Таким чином, римський філософ-стоїк Сенека вперше в європейській філософській думці заявив про те, що свобода людини поширюється на будь-кого в рівній мірі, враховуючи, що під «рівними» він вважає не лише фізично вільних людей, але й усіх людей загалом.

Такі ж думки фактично висловлювали і перші християни (що проживали в ту саму епоху в римських колоніях), які дотримувались думки про те, що «всі вільні та рівні у Христі» – «немає ні Еллина, ні Іудея, ні обрізання, ні не обрізання, варвара, Скіфа, раба, вільного, але всі і в усьому Христос» (Кол. 3, 11). З іншого боку, слід звернути увагу на те, що практика цієї концепції була досить схожою на римське розуміння «свободи», яка поширювалась на рівних, за виключенням рабів, – хоча, в цьому випадку, вибірковість свободи окреслювалась не політичним чи економіко-соціальним статусами особи, а фактом її належності до Церкви (досить часто проводилась паралель: «іновірці» дорівнює «богоборці»). В той же час, ідеї стоїка Сенеки Молодшого про загальну рівність людей, почала активно відстоюватись європейським християнством фактично лише після Другої світової війни в унісон становленню права прав людини.

Розглядаючи це питання, Р. Ю. Віппер відзначав, що в «Першому посланні апостола Павла до коринтян» заяву про рівність народів, станів та статей, виражену теологічною мовою, можна назвати аналогічною заяві стоїка Епіктета про рівність людей від природи, виражену філософською мовою – обидві заяви цілком абстрактні, обмежуються проголошенням ідеалу, не мають практичної цінності, не супроводжуються навіть побажанням реформ. У апостола Павла, на думку Р. Ю. Віппера, «ледь промайнувший натяк на можливість звільнення раба одразу ж приглушується суворим нагадуванням про недоторканність існуючого соціального порядку». Дослідник звертає увагу на те, що апостол вчить: «Нехай кожен лишається в стані такому, в якому покликаний був. Чи покликаний був ти рабом? Не турбуйся про те. Але коли й можеш стати вільним, то використай краще це. Бо покликаний в Господі раб визволенець Господній; так само покликаний і визволенець він раб Христа. Ви дорого куплені, тож не ставайте рабами людей!» (1 Кор. 7:20-23). Зрештою, апостол «безсило опускається до повного визнання незмінності status quo», в своєму «Посланні до ефесян», в якому Павло, звертаючись до рабів, закликає їх слухатись «тілесних панів зо страхом і тремтінням у простоті серця вашого, як Христа!» (Єфес. 6:5)⁸. Проте, такий висновок Р. Ю. Віппера є невиправдано спрощеним.

У канонічному Святому Письмі християн, що охоплює Старий та Новий Заповіти, свобода розуміється як таке явище, що саме собою зрозуміле: за людьми визнається наявність реального вибору. Поряд із тим перші християни, як вбачається з Нового Заповіту, перебуваючи в рабовласницькому суспільстві, не заперечували фізичного рабства, навіть закликали до збереження такого соціального порядку. В цьому аспекті слід зрозуміти, що християнська філософія, говорячи про свободу, вказувала на свободу всіх, однак, така свобода розглядалась лише у внутрішньому її вираженні (якщо у старозавітний час йшлося, переважно, про свободу вибору, то в новозавітний час про свободу вибору, а також про свободу від гріха (Рим. 6:18), від смерті (Рим. 6:21, 22), від закону (Гал. 2:4) тощо), та поширювалась фактично лише на тих, хто сповідував християнство, бо, вбачалось, що лише в християнстві людина може звільнитись від «первородного гріха» та інших людських гріхів.

Вказану логіку пояснює К. О. Прохоров у своїй праці «Досвід вітчизняного євангельського богослов'я»: грішники самі по собі були не здатні звертатися до Господа (Рим. 3:11), але тепер частина з них це робить (Діян. 17:27), і якщо людина в стані вільного вибору, забезпеченого благодаттю, нарешті обирає життя з Богом, то Дух Святий входить в його серце «і називає чадом Божим, сатана переможений та більше не має влади над ним»⁹.

Вплив християнської філософії на розуміння свободи важко недооцінити. При цьому слід мати на увазі, що філософське розуміння свободи, після падіння Західної Римської імперії, і з поступовим проникненням у філософію ранніх християнських вчень про світ, Церкву та людину, було суттєво модифіковано шляхом змішування римської філософії і християнських догм, канонів (на території юрисдикції «Другого Риму» ця трансформація вироблялася за рахунок змішування елліністичної філософії та християнського вчення про світ, Церкву та людину). Проте у процесі такої модифікації ще також існували філософи, що розглядали світ або без релігійного контексту, або ж у протест християнської філософії.

Особливо активно вчення про свободу продовжувало розвиватись в період Середньовіччя, коли це явище розглядалось мислителями (переважно такими були католицькі теологи, а в пізньому Середньовіччі – також і протестантські богослови) з різних позицій у багатоманітних формах та напрямках. Зважаючи на те, що середньовічна філософія була переважно християнською, то й осмислення свободи у переважній більшості ґрунтувалось на монотеїстичних ідеях Нового Заповіту та вчень батьків Церкви. Саме тому індивід у вченні Аврелія Августина, наприклад, розумівся не просто в якості «раба Божого», а саме в ролі «особистості, що пов'язана з Богом». Зокрема, як зазначає О. П. Донченко, в августинівській філософії стверджувалось, що людина вільна (навіть якщо це раб) обирати між добром і злом. Окрім того, прогресивним досягненням філософії Аврелія Августина було висловлювання про цінність, свободу та унікальність будь-якої особистості¹⁰. Безумовно, цінність, свобода і унікальність будь-якої особистості доводилась ще античними філософами та ранньохристиянськими філософами-богословами, однак слід наголосити на тому, що ці категорії, більшою мірою, співвідносились лише з вільними людьми (або навіть лише з аристократією, яка вважалась абсолютно вільною) та, як правило, не стосувались рабів (хоча в окремих працях давньоримських філософів стверджувалось, що раби теж є вільними, однак лише внутрішньо; в той же час стоїки стверджували про всезагальну рівність усіх людей).

Свобода як явище, що тісно пов'язане з рівністю усіх людей, почало широко досліджуватись мислителями епохи розквіту Відродження, що сформувало позитивні умови для розвитку розуміння свободи, яке відбулось в епоху Просвітництва, що характеризувалась своїми відверто антифеодальними та антиабсолютистськими настроями. Так, приміром, вже такий видатний французький філософ та правник, як Ш. Л. Монтеск'є (Charles-Louis de Seconda, Montesquieu) розглядав свободу в якості права людини робити все, що дозволено законом¹¹, а англійський філософ-матеріаліст та автор концепції «суспільного договору» Т. Гоббс (Thomas Hobbes), в свою чергу, розглядав свободу в якості відсутності будь-яких перешкод для дії людини¹².

Філософський Новий час утвердив нове розуміння людської природи – як такої, що основною своєю характеристикою має пізнавально-дослідницьку експансію у світі. Пізнання природи й підкорення її владі людини стало головним змістом й прагненням наукової діяльності мислителів того часу, символом людської розквітості, свободи, з одного боку, а з іншого – мислителі активно розробляли теорії побудови держави саме на засадах особистості свободи. Однак перше теоретичне обґрунтування поняття «свободи» було здійснено лише родоначальником німецької класичної філософії, що стояв на межі епох Просвітництва та романтизму, І. Кантом (Immanuel Kant). Цей філософ-ідеаліст, повернувши дослідницьку увагу до свободи у контексті свободи волі, піддав ретельному аналізу поняття про обов'язок та сформулював категоричний імперативом практичного розуму, якому людина має слідувати за будь-яких обставин: чини так, щоб правило твоїх учинків могло бути загальним законом для всякої розумної істоти. Із змісту категоричного закону вилучаються емпіричні дані, практичні цілі, залишається тільки вища, абсолютна ціль, яка слугує критерієм для інших. Такою ціллю є розумна істота, яка носить у собі закон та разом з тим є суб'єктом усіх практичних цілей. Відтак, свобода розумної істоти полягає у можливості самій бути причиною своїх дій, це є автономія волі. Так, моральний закон та свобода зв'язані нерозривно: моральні вимоги можуть впливати єдино із свободи, та навпаки, свобода може проявлятися єдино у моральних вимогах, що визначають дії розумної істоти¹³.

Таким чином, саме кантівські підходи стали основними для подальшого розвитку розуміння поняття свободи та для усієї філософії загалом, враховуючи також і сучасний період – епоху Постмодерної філософії, яка розвивається, зокрема, на екзистенціальних ідеях.

З усього викладеного вище можна дійти висновку, що свобода – це універсальна культура суб'єктивного ряду, що фіксує можливість діяльності та поведінки в умовах відсутності зовнішнього цілепокладання. При цьому така культура суб'єктивного ряду, а саме розуміння її змісту, змінюється залежно від ступеня усвідомлення людиною себе як незалежної і самостійної істоти. Якщо спочатку людина сприймала себе виключно як частину природи, вона разом з природою створювала невіддільну єдність, то, в подальшому людина себе більше прив'язувала з суспільством, аніж з природою. Зв'язок індивіда спочатку з матір'ю, з племенем та з природою, з релігією і церквою давали людині відчуття впевненості, захищеності, приналежності до чогось/когось, проте відбирали в людини частину її автономії. Саме тому у прогресивній людині з'явилися бажання та мета стати індивідуальністю. В епоху Нового часу досягнув найвищої стадії такий процес індивідуалізації: вибір поведінки знаходиться у індивіді, який його приймає, звертаючись до самого себе і крізь себе. Однак, долаючи всі перепони та бар'єри на шляху досягнення свободи, людина отримавши її, зіштовхується з новими, невідомими і проблемами¹⁴. Тому кожен перехід людини до нового рівня свободи зумовлює нове осмислення свободи. І хоча в загальному сенсі свобода сьогодні в об'єктивній дійсності означає те саме, що і на момент появи першої людини, її суб'єктивне (людське) розуміння (через її допустимість) змінюється з кожним етапом еволюції нашої моралі та ряду соціально-політичних чинників, що прямо чи опосередковано впливають на рівень і межі нашої свободи.

¹ Донченко О. П. Категорія свободи в історії філософії права / О. П. Донченко // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. – 2010. – Вип. 533. – С. 15. – (Серія «Правознавство»).

² Ойзерман Т. И. Философия философии / Т. И. Ойзерман // Философ. журн. – 2008. – № 1. – С. 9.

³ Бузескул В. П. Школьное дело у древних греков по новым данным / В. П. Бузескул // Вест. Европы. – 1911. – № 4. – С. 88.

⁴ Лурье С. Я. Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования / С. Я. Лурье. – Л.: Наука, 1970. – С. 241.

⁵ Платон. Законы / Платон; пер. с древнегреч.; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1999. – С. 617.

⁶ Аристотель. Политика / Аристотель; пер. с давньогр. та передм. О. Кислюка. – 2-е вид. – К.: Основи, 2003. – С. 167.

⁷ Senecae L. A. De beneficiis. De clementia. De ira.: Ad libros manuscriptos et impressos recensuit commentarios criticos subiectit / L. A. Senecae; Ed. C. R. Fickert. – Lipsiae: Sumptibus Libariae Weidmannianae, MDCCCXLIII. – P. 279.

⁸ Виппер Р. Ю. Рим и раннее христианство / Р. Ю. Виппер. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 203–204.

⁹ Прохоров К. А. Опыт отечественного евангельского богословия / К. А. Прохоров. – СПб.: Титул, 2009. – С. 221.

¹⁰ Там само. – С. 16.

¹¹ Монтеск'є Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтеск'є; пер. с фр. – М.: Мысль, 1999. – С. 137.

¹² Гоббс Т. О свободе и необходимости / Т. Гоббс // Сочинения : в 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 555.

¹³ Дедаєва І. П. Розвиток поняття про свободу в історії філософії // І. П. Дедаєва // Гілея: наук. вісн.: зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Укр. акад. наук; голов. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 69. – С. 355–356.

¹⁴ Климончук В. Й. Дискурс свободи в контексті можливості вибору у найдавніших історичних писемних джерелах. / В. Й. Климончук // Гілея: наук. вісн.: зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Укр. акад. наук; голов. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Вип. 49. – С. 545.

Резюме

Занфірова Т. А. Сутність феномена свободи через історико-правовий аналіз.

У статті здійснюється історичний огляд та аналіз усвідомлення людьми феномена свободи та спроб його осмислення. Вказується на зв'язок даного явища із релігійним становищем в світі в конкретні періоди існування людства. Робиться висновок про змінюваність смислового наповнення свободи залежно від часу, культури, свідомості людей.

Ключові слова: свобода, філософія, право, історія, генезис.

Резюме

Zanfirova T. A. Сущность феномена свободы за историко-правовой анализ.

В статье осуществляется исторический обзор и анализ осознания людьми феномена свободы и попыток его осмысления. Указывается на связь данного явления с религиозным положением в мире в конкретные периоды существования человечества. Делается вывод об изменчивости смыслового наполнения свободы в зависимости от времени, культуры, сознания людей.

Ключевые слова: свобода, философия, право, история, генезис.

Summary

Zanfirova T. The essence of the phenomenon of freedom through historical and legal analysis.

The article made a historical review and analysis of people's awareness of the phenomenon of freedom and attempts to interpretation. Indicate the relationship of the phenomenon of the religious situation in the world in specific periods of mankind. The conclusion turnover semantic content of freedom depending on time, culture, people's minds.

Key words: freedom, philosophy, law, history, genesis.

УДК 340.13

А. М. БАБЮК

Алла Миколаївна Бабюк, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного лінгвістичного університету

ПОЗИТИВНЕ ПРАВО І ПРАВОСВІДОМІСТЬ

Позитивним правом прийнято вважати встановлені державою правила поведінки, норми права. Ці норми встановлюються уповноваженими державою органами. Усі суб'єкти, яких стосуються такі норми, повинні дотримуватись встановлених державою правил та норм. При цьому відношення суб'єктів до позитивного права не завжди однакове, оскільки кожен сприймає такі правила поведінки крізь призму своїх власних уявлень про добро, справедливість, моральність тощо.

Взагалі правосвідомість людини перебуває в тісному взаємозв'язку з іншими формами суспільної свідомості, такими як мораль, політика, етика, релігія. І саме під впливом сукупності цих уявлень і поглядів у людини формується правова свідомість, тобто її судження про правову норму, встановлену державою.

Окрім цього, формуючи своє відношення до позитивного права, особа оцінює таке право на сьогоденному етапі свого життя, прогнозує можливі варіанти своєї майбутньої поведінки в рамках встановлених державою норм. І саме цей етап свідчить про те, що правосвідомість у різних людей різна, не існує однієї єдиної правової свідомості усього суспільства в цілому.

В основному праці науковців присвячені дослідженню питання співвідношення позитивного та природного права, або ж вивченню позитивного права в рамках аналізу різних правових теорій та шкіл походження права. Також питання позитивного права й правосвідомості частково розкривається у підручниках з теорії держави та права. Окремо науковці вивчають питання правосвідомості, дослідження її структури, видів та функцій. Зокрема, дослідженням зазначених питань займались: С. С. Алексєєв, М. І. Байтін, Є. В. Бурлай, О. В. Зайчук, А. Д. Машков, В. С. Нерсєсянц, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, Ю. О. Тихомиров та багато інших.

Мета цієї статті – з'ясувати, у чому полягає зв'язок позитивного права і правосвідомості, а також дослідити, чи можливий вплив одного з цих явищ на інше.

Аналіз наукових розвідок, пов'язаних із дослідженням понять правосвідомості та позитивного права свідчить, що в цілому між науковцями не існує палких дискусій щодо трактування цих понять.

Однак очевидним є той факт, що сучасна юридична наука наповнилась новими термінами і категоріями, єдиного визначення яких немає. Так, сьогодні в науковій літературі такі поняття, як праворозуміння і розуміння права одні науковці вживають тотожними термінами, а інші обґрунтовують думку про те, що це різні правові явища. Відомий український учений Ю. М. Оборотов виділяє та розмежує такі категорії, як: праворозуміння, розуміння права та розуміння у правовій сфері. Зокрема, він зазначає: якщо праворозуміння – це один із постулатів права як відображення «згустків» правової реальності, то розуміння права – це саме